

HET DONKERSTE DONKER

ROSANNE KROPMAN

**HET
DONKERSTE
DONKER**

EEN GESCHIEDENIS
VAN SOBIBOR

Nieuw Amsterdam

Dit boek is tot stand gekomen met de steun van het
Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten en het
Fonds Pascal Decroos voor Bijzondere Journalistiek.

FONDS Bijzondere
JOURNALISTIEKE PROJECTEN

Fonds Pascal Decroos
voor bijzondere journalistiek

Eerste druk oktober 2023

Vierde druk april 2024

© 2023 Rosanne Kropman

Deze uitgave kwam tot stand door bemiddeling van

Maarten Boers Literary Agency

Alle rechten voorbehouden

Omslagontwerp Studio Jan van Zomeren

Foto's © United States Holocaust Memorial Museum,

gedoneerd door Bildungswerk Stanislaw-Hantz

Foto auteur © Keke Keukelaar

NUR 689

ISBN 9789046826881

www.nieuwamsterdam.nl

*‘Het is niet gemakkelijk dit verhaal te vertellen.
Wat ik hier zeg, is slechts een druppel in de zee van
wat echt gebeurde.’*

Esther Raab, overlevende van de opstand van Sobibor,
in gesprek met Jules Schelvis, 1983

*‘Alles was zo georganiseerd dat er maar één weg was:
vanaf het perron door de “kleedruimte” naar de gaskamers.’*
Emmanuel Schultz, bewaker, tijdens zijn verhoor in Kyiv
tegen de KGB, 1962

Voor de doden en de levenden

Inhoud

Proloog 13

- 1 Een kettingrokende muze 21
- 2 De Nederlandse kapitein die zijn mond hield 51
- 3 Hineni, hier ben ik 67
- 4 De resten onder het zand 83
- 5 Het dagboek 95
- 6 De huisschilder die god werd 115
- 7 Ivan Demjanjuk 141
- 8 Sobibors burens 163

Epiloog 189

Dankwoord 195

Literatuur 199

Sobibor 1942-1943

Vorlager

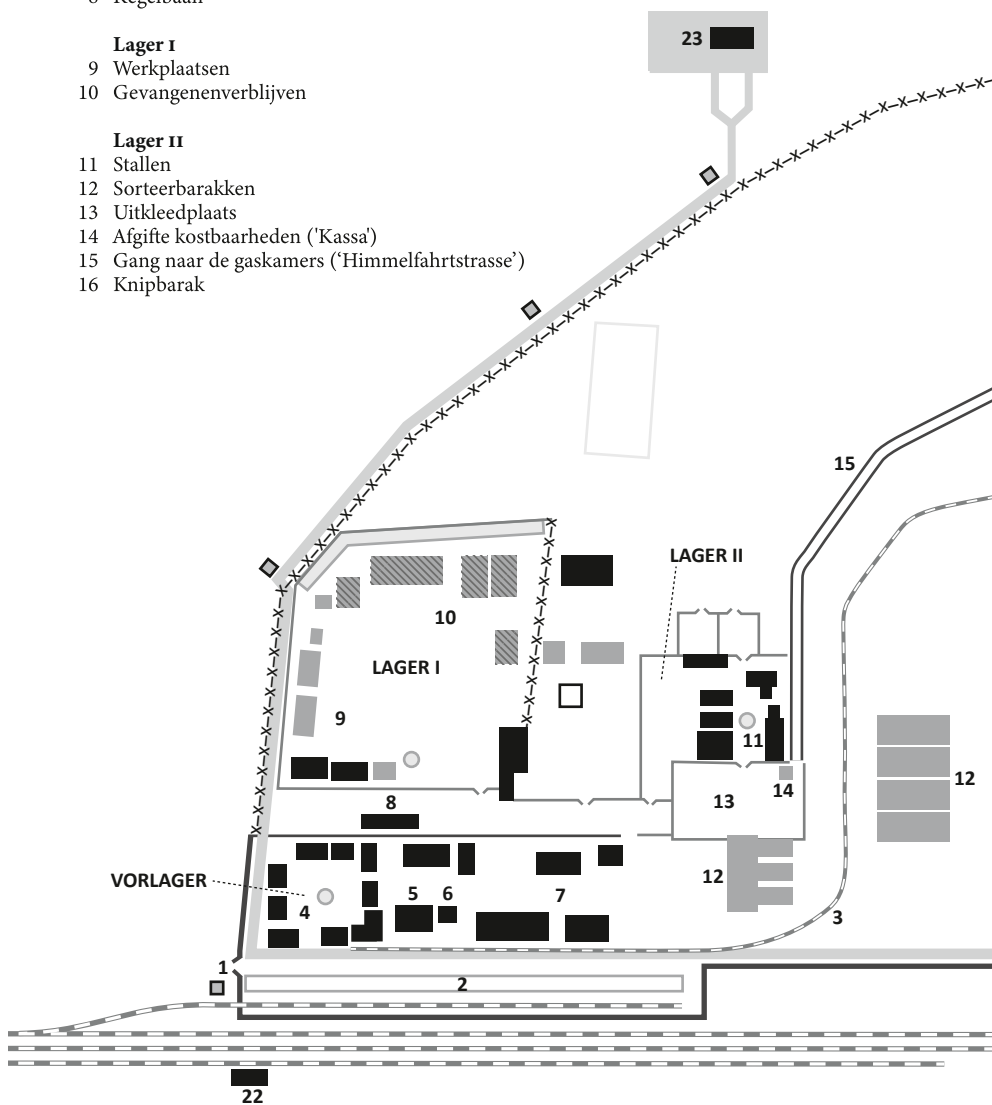
- 1 Hoofdingang
- 2 Perron
- 3 Smalspoor
- 4 ss-verblijven
- 5 Vooroorlogs postkantoor, bestemming onbekend. Nog steeds bewoond
- 6 Wapenopslag
- 7 Trawniki-verblijven
- 8 Kegelbaan

Lager I

- 9 Werkplaatsen
- 10 Gevangenenverblijven

Lager II

- 11 Stallen
- 12 Sorteërbakken
- 13 Uitkleedplaats
- 14 Afgifte kostbaarheden ('Kassa')
- 15 Gang naar de gaskamers ('Himmelfahrtstrasse')
- 16 Knipbarak

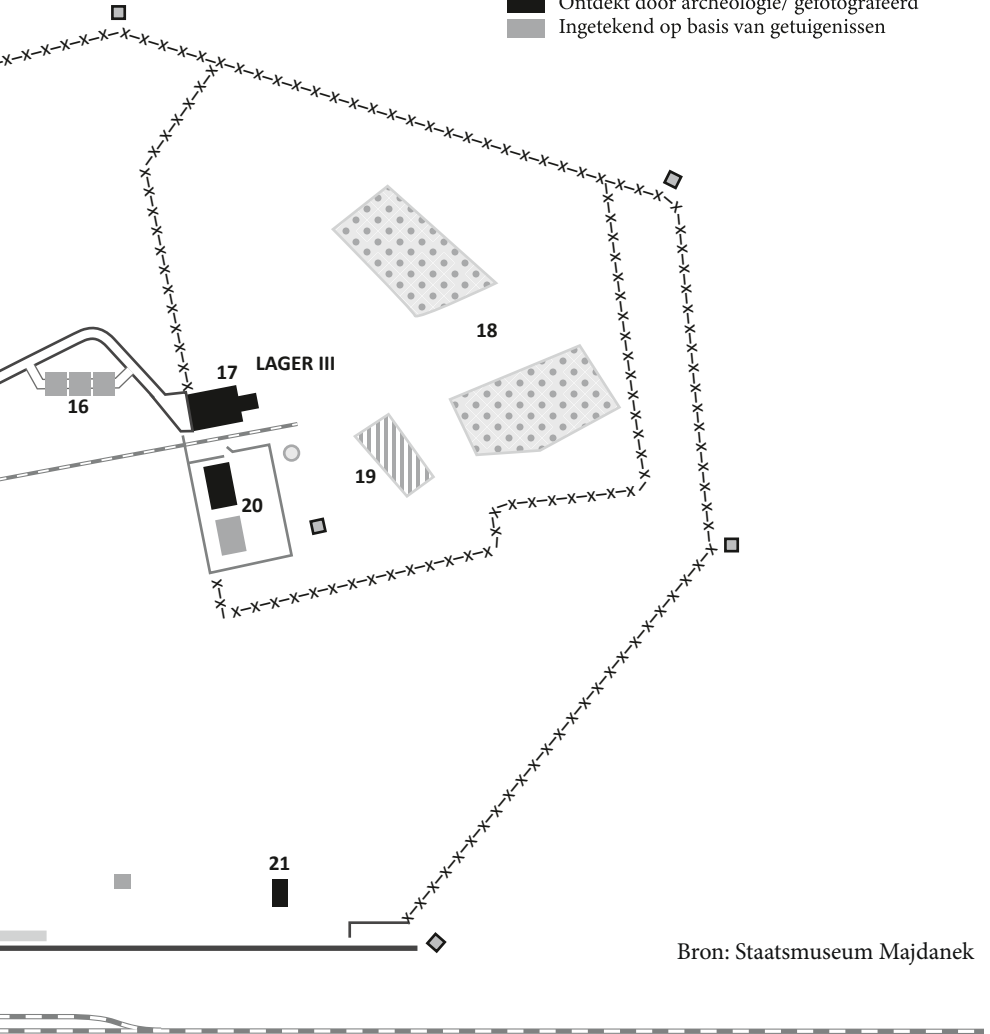
Lager III

- 17 Gaskamers
- 18 Asvelden
- 19 Verbrandingsplaats
- 20 Verblijf Sonderkommando

Gebouwen buiten de hekken

- 21 Kapel (nog intact)
- 22 Treinstation Sobibor (nog intact)
- 23 Reserveverblijf Trawniki

- x-x-x Hekken
- Bewakingstorens
- Putten
- Ontdekt door archeologie/ gefotografeerd
- Ingetekend op basis van getuigenissen

Bron: Staatsmuseum Majdanek

Proloog

Sobibor, Oost-Polen - september 2014

Bij iedere beweging van links naar rechts stroomt het zand door het ijzeren raster van de reusachtige zeef. Naast me, op de open plek in het dichtbegroeide Oost-Poolse bos, staat de Nederlandse archeoloog Ivar Schute met zo'n zelfde raster te zeven. Het zand valt op de bosbodem. Wat in de zeef blijft liggen, bestudeert Schute. Nadat ik geestdriftig een paar kilo zand door mijn zeef heb geschud, zie ik eerst een handvol steentjes. Maar als ik beter kijk, zit mijn zeef vol kleine stukjes glas. Andere stukjes zijn vreemd van vorm, en bij nader inzien te langwerpig voor een kiezel. Tussen duim en wijsvinger pakt Schute een van de korrels en zegt dat dit de resten van zwarte, bruine en gevlekte brilmonturen zijn.

Ik schud door, met iedere schep lichtbruin zand die door de zeef stroomt verschuift mijn mensbeeld een stukje verder. In de minuten die daarop volgen vind ik naast glas en fracties van brillenpootjes ook verbleekt roze plastic in mijn zeef. Het blijken versplinterde stukjes kunstgebit.

Aan de westkant van de fundamenteën van de acht gaskamers, waar ik op dat moment sta te zeven, wordt veel gevonden. Op die plek zijn in 1942-1943 de doden uit de gaskamers gehaald door het Sonderkommando, dat bestond uit Joden die in een barak naast de gaskamers woonden en gedwongen waren te helpen bij de vergassing en het verbranden van de lijken.

Even later steekt er een delicate zilveren oorbel met een wit steentje aan de hanger tussen het ijzerwerk. Schute vindt in zijn zeef een gouden kies.

Schute stopt alle sporen van de doden zorgvuldig in plastic zakjes. Als ik de oorbel en de gouden kies zie, besef ik dat een van de mannen van het Sonderkommando waarschijnlijk de laatste was die deze gouden kies aangeraakt heeft. Vieze vingers die, op een van de smerigste plekken op aarde, met een tang het stuk goud uit een dode mond hebben gewrikt. Vingers van een anonieme man die het ook niet overleefd heeft, maar die misschien wel met buitengewone moed deze kostbaarheid de aarde in heeft getrapt, zodat het niet in nazihanden zou vallen.

In Sobibor sterven tussen eind april of begin mei 1942 en oktober 1943 naar conservatieve schatting 170.000 Joden. Andere schattingen gaan uit van 250.000 mensen. Onder hen zijn meer dan 34.000 uit Westerbork weggevoerde Joden. 18 maanden, grofweg 10.000 doden per maand, in een gebouw van 16 bij 22 meter, vergelijkbaar met de afmetin-

gen van een kleedkamercomplex van een gemiddelde sportclub.

Daders zijn er veel minder. In Sobibor werken alles bij elkaar zo'n vijftig ss'ers, geholpen door 120 tot 150 Trawniki's – bewakers die geworven zijn onder Sovjetkrijgsgevangenen. Ze wisselen elkaar af in ploegendiensten om de paar honderd dwangarbeiders die Sobibor draaiend houden te bewaken en te tergen.

De nazi's hebben in Sobibor een bizarre efficiëntie aan de dag gelegd in het ombrengen van mensen. Die gerichtheid is in latere conflicten, hoe bloedig ook, nooit meer geëvenaard. Zo staat het aantal burgerdoden in Syrië volgens cijfers van de Verenigde Naties in de eerste tien jaar van de burgeroorlog op 300.000. Het Syrische regime gebruikt gifgas, moordt en martelt. Is verhandelt in Irak jezidi-vrouwen en -kinderen als slaaf en vermoordt de mannen. Maar nooit is in Syrië of Irak een gaskamer verzezen. Nog een vergelijking. In het eerste oorlogsjaar in Oekraïne vallen 8300 burgerdoden. Dat is het aantal moorden in Sobibor in minder dan één maand.

En dan zijn er nog twee kampen die volgens hetzelfde model gebouwd zijn: Bełżec en Treblinka. Samen noemen de nazi's deze drieling Aktion Reinhard, genoemd naar de in juni 1942 vermoorde nazileider Reinhard Heydrich. In de kleine twee jaar dat de kampen in bedrijf zijn, komt het totale dodental op 1,5 miljoen.

Het zijn aantallen waar je je geen voorstelling meer bij kunt maken. Maar daar, op die open plek in dat desolate Poolse bos, met die zeef in mijn handen, worden de doden

langzaam echt. Archeoloog Schute zal waarschijnlijk alleen een betrokken journalist gezien hebben, maar aan de binnenkant verschuiven de tektonische platen onder mijn zijn met iedere schep zand die er in mijn zeef gaat.

Tot die dag in Sobibor ben ik altijd van mening geweest dat er geen onderscheid is tussen mens en dier – homo sapiens was voor mij een soort als alle andere. Maar na het bezoek ben ik ervan overtuigd geraakt dat juist deze plekken de mens van de dieren onderscheiden. Een groep mensen heeft niet alleen heel goed nagedacht over een methode waarmee zo veel mogelijk mensen gedood kunnen worden, maar ook over hoe dat proces zo ordentelijk mogelijk kan verlopen. Alles in Sobibor ademt kille berekening. Geen daad van woede, geen gevecht op leven en dood, niet om voedsel of om een geschikte partner. Slechts het uitroeien van één groep vanwege een ideologie. Alleen de mens is hiertoe in staat.

Nooit meer Auschwitz, zoals iedere 4 mei, iedere Holocaust Memorial Day weer herhaald wordt? De mensen die getuigen zijn geweest zijn er niet langer. Om ons erover te vertellen, om ons te waarschuwen, om de woorden ‘nooit meer’ kracht bij te zetten door er de belichaming van te zijn, met hun eigen verhalen en trauma’s. En juist daarom is het misschien wel belangrijker dan ooit om de afgrond die Sobibor is te blijven belichten. Wij moeten het nu doen zonder de waarschuwing van de mensen die erbij waren, het is de waarschuwing aan onszelf, omdat wij in de twintigste eeuw

hebben bewezen niet alleen mensen op de maan te kunnen zetten maar ook te kunnen moorden op industriële schaal.

‘Nooit meer’ is alleen waar te maken als wij realistisch naar onszelf durven te kijken en ons Sobibor ook expliciet blijven herinneren. Het betekent dat wij ook het donkerste donker van ons wezen en het donkerste donker van ons eigen kunnen, onder ogen moeten zien.

Dat is moeilijk, nu de herinnering aan de Holocaust ieder jaar weer verder van de levenden weg is. Er zijn nauwelijks nog (over)grootouders die kunnen vertellen over de verschrikkingen van de bloedigste jaren in de geschiedenis van de mens. En de verhalen die we het liefst onthouden uit die tijd gaan over verzet en overleven. In veel Nederlandse families zijn verhalen over hoe zij de moffen gesaboteerd hebben. Ze worden geregeld opgepoetst, goed onderhouden. Verhalen over verraad, collaboratie, lafheid en opportunisme eroderen makkelijker.

Wat Sobibor betreft, is de mondelinge overlevering nooit doorgedrongen tot in de haarvaten van Europa. Zelfs Nederlanders kennen het vaak niet, terwijl het na Auschwitz het grootste Nederlandse massagraf is. Slechts een handvol overlevenden heeft zijn of haar herinneringen over kunnen dragen, simpelweg omdat er maar enkele tientallen overlevenden waren – en inmiddels zijn die allemaal gestorven. Anders dan van Auschwitz is er niets over van deze plek. Al tijdens de oorlog werden alle sporen zo veel mogelijk uitgewist: de gaskamers opgeblazen, de houten gebouwen afgebroken en de braakliggende bosgrond beplant met jonge boompjes.

Tot archeologen in 2007 aan het werk gaan, is Sobibor vooral een desolate en vergeten open plek in de Oost-Poolse bossen op de grens met Belarus en Oekraïne. Doordat er plannen zijn voor de bouw van een nieuw herinneringscentrum en een nieuw monument op de plek waar Sobibor heeft gestaan, is er ruimte ontstaan om archeologisch onderzoek te doen voordat de bulldozers de sporen in de bodem uitwissen. Zo onttrekken de archeologen langzaam de plattegrond van Sobibor aan het zand en wordt ook het grote vergeten tot staan gebracht.

Sinds 2012 bezoeken journalisten de kuilen tussen de bomen, om zich te laten rondleiden door de archeologen. Dat jaar is een keerpunt: er wordt een naamplaatje gevonden dat kan worden gekoppeld aan een van de Nederlandse kinderen die in het kamp werden vergast. Als er een foto van het meisje gevonden wordt, kijkt de wereld in de ogen van Judith Lea de la Penha, een mollig kleutertje op de schoot van haar lachende vader, op visite bij vrienden rond de kerst.

Op 6 juli 1943 wordt zij, zes jaar oud, samen met haar ouders vanuit Westerbork op transport gezet. Als zij op 9 juli 1943 aankomt in Sobibor, verliest zij vermoedelijk haar naamplaatje in de chaos op het perron. Diezelfde dag sterft zij samen met haar beide ouders in de gaskamers. Bijna zeventig jaar later vindt een Poolse graver het metalen plaatje vlak bij de sporen. 'Het symbool van Sobibor,' noemt de Israëliische archeoloog Yoram Haimi haar in de kranten. Maar inmiddels is zij een van de vele symbolen: in de bijna tien jaar dat de archeologen graven, geeft de bodem talrijke verhalen prijs.

Een jaar na de vondst van het eerste naamplaatje gebeurt duizend kilometer westelijker nog iets verbluffends. Op het vlakke land van Oost-Friesland, in Duitsland, laat de kleinzoon van Sobibors plaatsvervangend commandant een oud fotoalbum aan een amateurhistoricus zien. De man blijkt tientallen foto's van Sobibor te hebben geërfd. Hij schenkt ze via de Duitse vrijwilligersorganisatie Bildungswerk Stanisław Hantz aan het United States Holocaust Memorial Museum. De vondst en het speurwerk dat Bildungswerk doet, betekenen opeens dat het Sobibor uit 1943 letterlijk in beeld komt. Tot op dat moment zijn slechts een paar vrij onduidelijke foto's van Sobibor bekend. De Duitse politie identificeert kampbewaker Ivan 'John' Demjanjuk bovendien op twee foto's.

De bodemvondsten, ieder met hun eigen verhalen, maar ook de nazifoto's vullen de getuigenissen van overlevenden en daders aan: precies op het scharnierpunt in de tijd dat de laatste overlevenden overlijden en het verhaal van Sobibor niet langer kunnen vertellen.

'De Holocaust kies je niet, die kiest jou,' zei de Pools-Joodse hoogleraar Jan Grabowski toen ik hem vroeg waarom hij er onderzoek naar deed. Dat is precies wat mij is overkomen tijdens mijn eerste bezoek aan Sobibor.

Misschien is het zoeken naar de feiten mijn manier om grip te krijgen op de mysterieuze, verdwenen moordmachine die mijn eigen soort zelf bedacht, gebouwd en bediend

heeft. Starend in het donkerste donker, op zoek naar de contouren en daarna naar de details. Ik heb de afgelopen jaren af en toe het gevoel gehad dat iemand anders mijn ogen opengesperd hield: ik wilde het niet weten, en toch moest ik blijven kijken. Hoe meer ik hoorde en las, hoe meer ik me realiseerde hoe weinig we weten over deze plek.

Zelfs nu nog komen er feiten en verhalen aan het licht van daders en slachtoffers, van hun nazaten die nog steeds leven met Sobibor. Hun verhalen wil ik vertellen in dit boek, zodat we niet vergeten waartoe wij in staat zijn.